

ks. dr Tomasz Garwoliński
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Adres: ul. Kard. S. Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn
Tel. 608 44 58 64
e-mail: tomgar@uwm.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2293-0861

STARE DRUKI Z KOLEKCJI BISKUPA WARMIŃSKIEGO MARCINA KROMERA W ZBIORACH BIBLIOTEKI „HOSIANUM” W OLSZTYNIE

Najstarsze biblioteki kościelne na Warmii były związane z siedzibami biskupów i kanoników, klasztorów oraz parafii. Szczególnie wielką troskę o rozwój księgozbiorów wykazywali biskupi i kanonicy Warmińskiej Kapituły Katedralnej¹. Na tronie biskupim na Warmii zasiadało wielu znamienitych mężów stanu, humanistów, na trwałe zapisanych w dziejach Rzeczypospolitej. Byli tu bardzo utalentowani ludzie o silnej osobowości, zdarzali się wśród nich przedstawiciele najznakomitszych polskich rodów, a nawet członkowie bądź powinowaci rodzin królewskich, jak na przykład kard. Andrzej Batory (1563-1599), Jan Albert Waza (1612-1634) i kard. Michał Stefan Radziejowski (1645-1705). Prawie każdy biskup pozostawił jakiś materialny ślad w murach rezydencji, w której mieszkał, w diecezji, którą zarządzał, jak też w bibliotece.

Burzliwe dzieje Warmii wywarły wpływ na losy znajdujących się na jej terenie starych druków, które na przestrzeni wieków wielokrotnie zmieniały zarówno właścicieli, jak i miejsce przechowywania. Stąd też pełne odtworzenie księgozbiorów biskupów warmińskich staje się dziś wręcz niemożliwe. Czynnikiem wpływającym na zniszczenie czy rozproszenie bibliotek – obok upływającego czasu i klęsk żywiołowych – były przede wszystkim rozliczne konflikty zbrojne. Największe zniszczenia wywołały wojny szwedzko-polskie w XVII i na początku XVIII wieku oraz działania i skutki II wojny światowej. Stąd tylko pewna część księgozbiorów biskupów warmińskich zachowała się do dziś w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie.

O losach książek biskupa Marcina Kromera (1512-1589) wiadomo niezbyt wiele. Można tylko przypuszczać, że był pokaźny, ponieważ biskup był cenionym historykiem i bibliofilem, o czym może świadczyć fakt, że jeszcze jako kanonik kapituły warmińskiej

¹ T. Borawska, *Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny*, w: *Iubilaum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 47.

dokonał spisu książek biblioteki jezuickiej w Braniewie². W zbiorach Biblioteki „Hosianum” książek noszących ślady Kromera jest dużo, bo aż 112 druków w pięćdziesięciu siedmiu woluminach. Niniejsze opracowanie ma na celu przybliżenie ich losów po śmierci biskupa, określenie tematyki i autorów, kwestie edytorskie niektórych z nich oraz analizę opraw, ze szczególnym uwzględnieniem superekslibrisów.

I. Donacje Kromera

Donacja dla konwentu bernardyńskiego

Większość ksiąg biskupa Kromera zawiera wpis na stronie tytułowej w kilkudziesięciu podobnych wersjach: „Pro Loco Vartem.[burgensi] ad f[ratr]es Bernar[dinos] per D.[ominum] D.[ominum] Stan.[islaum] Cromerum Canoni[cum] Warm[iensem]”; „Pro loco Warthenburg[ensi] ad fratres Bernardinos per R[eu]erendum D[ominum] D[ominum] Sta[n]islaum Crom[erum] C.[anonicum] W.[armiensem]”; „Pro Loco Warthemburgensi ad Fr[atr]es Bernardinos gratia D.[omini] D.[omini] Can.[onici] Crom.[er]”; „Pro Loco Wartem[burgensi] ad fr[atr]es Bernar.[dinos] gra[tia] D[omi]ni Stan.[islai] Cromeri Cano.[nici] Warmien.[sis]”; „Pro Loco Watemborgiensi ad fr[atr]es Bernardinos Gra[tia] D.[omini] D.[omini] Stan.[islai] Cromeri Canonici Varm.[iensis]”; „R[eu]erendus D.[ominus] Stanislaus Cromer Can[onicus] War[miensis] Pro loco Warthembur.[gensi] Fr[atr]um Bernardinorum”³. Zapisy zostały uczynione przez różne osoby i zapewne pochodzą z końca XVI lub początku XVII wieku. Mowa jest w nich o klasztorze bernardynów, których do Wartenburga (dzisiejszego Barczewa) sprowadził następca bp. Kromera – kard. A. Batory w 1596 roku⁴. Księgi ofiarował wspomnianemu konwentowi Stanisław Kromer, kanonik warmiński. Taka postać nie figuruje jednak w *Słowniku biograficznym Kapituły Warmińskiej*⁵. Trudno w źródłach warmińskich znaleźć inną wzmiankę o Stanisławie niż wpisy w drukach Biblioteki „Hosianum”. Chyba nikt nie jest też w stanie orzec dzisiaj czy niektóre wpisy poczynił tajemniczy Stanisław, czy też wyłącznie bracia bernardyni. Warto w tym miejscu wyjaśnić, że biskup Kromer miał trzech braci, z których jeden – Andrzej – zmarł młodo, drugi – Mikołaj – został opatem welehradzkim, a trzeci – Bartłomiej – został piwowarem. Tego ostatniego Marcin sprowadził z rodzinnego Biecza na Warmię w 1571 roku. Uczynił Bartłomieja właścicielem 17 łanów nieurodzajnej ziemi nazywanej Dirwangen, a potem Kromerowem. W 1585 roku biskup

² J. Obłąk, *O początkach kolegium jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „Studia Warmińskie” 5 (1968), s. 9-15.

³ Autor niniejszego opracowania doliczył się trzydziestu trzech wersji wpisu mówiącego o darowaniu książki dla konwentu barczewskiego przez kanonika Stanisława Kromera.

⁴ A. Szorc, *Andrzej Batory*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 189.

⁵ Wymienieni są jedynie: Marcin Kromer i Sebastian Kromer – zob. *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 134-135.

mianował swojego brata starostą Wartenburga. Syn Bartłomieja, Sebastian († 1605), został w 1586 roku kanonikiem warmińskim⁶. Kim więc był Stanisław? Wpisy w omawianych księgach zostały poczynione co najmniej przez kilku bernardynów i w różnych czasie. Bardzo prawdopodobne jest, że jeden z nich – i to zapewne jeden z pierwszych – zamiast imienia Sebastian wpisał Stanisław i w ten sposób Sebastian przypadkowo stał się Stanisławem, co zostało później powielane. Niezależnie od identyfikacji postaci Stanisława, wszystko wskazuje na to, że to właśnie on dysponował księgozbiorem biskupa i przekazał go w znacznej części bernardynom z Wartenburga. Chodzi o czterdzieści dziewięć woluminów z dziedziny teologii, filozofii, historii i historii Kościoła oraz prawa i dyscypliny kościelnej⁷.

Jedyny ślad związany wprost z Sebastianem Kromerem znajduje się na pergaminowej oprawie woluminu o sygnaturze De 573,1-6 adl.⁸. Na górnej okładzinie, poniżej opisanej ręcznie zawartości klocka, znajduje się zapis: „Sebastiano Cromero”, a następnie: „Salve Sancta Maria”. Wewnątrz zaś, na karcie tytułowej: „Pro cella praedicatoris loci Wartenburgensis”.

W woluminie o sygnaturze Fb 6,1-10 adl.⁹ oprócz wpisu „Pro loco wartenburgensi ad fratres bernardinos gratia Domini Domini Stanislai Cromer Canonici warmiensis” na karcie tytułowej trzeciego druku znajduje się zapis „D[omi]no Martino Cromero”.

Jeden z czołowych pisarzy apologetycznych czasu kontrreformacji, Andrzej Patrycy Nidecki (1522-1587)¹⁰, którego Kromer wspomógł wysłaniem trzech księży do diecezji

⁶ A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, s. 169, 176; A. Kopiczko, *Kromer Sebastian*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, s. 135.

⁷ Sygnatury: De 135, 1-2 adl.; De 201; De 216, 1-3 adl.; De 236; De 240; De 243, 1-2 adl.; De 253; De 270,1-4 adl.; De 273,1-2 adl.; De 276,1-2 adl.; De 279,1-2 adl.; De 335,1-2 adl.; De 394,1-3 adl.; De 437; De 484,1-2 adl.; De 505; De 515,1-2 adl.; De 569-a; De 584; De 589; De 603; De 625; De 631; De 656; De 683; De 691; De 692; De 713,1-2 adl.; De 802,1-2 adl.; De 825,1-2 adl.; De 837,1-2 adl.; De 843,1-2 adl.; De 866,1-2 adl.; De 869,1-2 adl.; De 883; De 912,1-2 adl.; De 2054,1-2 adl.; Dp 60; Dp 65,1-5 adl.; Dp 247; Dp 309; Dp 336; Fb 6, 1-10 adl.; Fb 103, 1-4 adl.; Fb 105,1-4 adl.; Fb 107; Fb 117, 1-4 adl.; Fb 118; Fb 371, 1-2 adl.

⁸ Stanisław Hozjusz, *Iudicium et censura*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1565; Franciscus Balduinus (Baudouin), *Responsio ad Calvinum et Bezam pro Francisco Balduino*, Coloniae, Werner Richwin, 1564; *Defensio Religionis et Regis*, Parisiis, s.t., 1563; Eugenius IV Papa, Carolus V Imperator, *Doctrina de Septem Sacramentis*, Lovanii, Hieronymus Wellaeus, VI 1564; Benedykt Herbest (Herbestus Neapolitanus), *Synodica oratio*, Nysa, Jan Creutziger, non ante 26 X 1564; Marcin Kromer, *Oratio in Synodo Cracoviensi*, Moguntiae, Franz Behem, III 1550.

⁹ Carolus V, *Formula Reformationis*, Francofordiae ad Oderam, Nicolaus Wolrab, non ante 9 VI 1548; Carolus V, *Interim*, Francofordiae ad Oderam, Nicolaus Wolrab, [1548]; Geogrius Sabinus, *Caesares Germanici*, Witebergae, Georg Rhau, 1532; Ioannes Bellaius et alii, *Oratio de sententia Christianissimi Regis*, Parisiis, Robertus Stephanus, 1544; Hilarius Bartelephus, *Epitaphia in funere Mercurini Cardinalis Gattinarae*, Antverpiae, Ioannes Grapheus, 1531; Antoni Wrancius, *Gratulatio in nuptiis Sigismundi Augusti Regis Poloniae*, Cracoviae, Hieronim Vietor, 25 V 1543; Georgius Logus, *Epigrammata aliquot Cracoviae lusa*, Cracoviae, Hieronim Vietor, 3 II 1540; Adamus Silesius Schrötherus, *Salinarum Vielicimensium description*, Cracoviae, Łazarz Andryszowic, 1553; [Smalcaldienses], *Caesae quare Synodum indictam a Romano Pontifice recusarint profitentes puram Evangelii Doctrinam*, Witebergae, Georg Rhau, 1537; Reginald Pole, *De Pace*, Romae, Antonius Bladus, 1555.

¹⁰ L. Hajdukiewicz, *Nidecki Patrycy Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977, s. 713-717.

inflanckiej¹¹, ofiarował swoje ostatnie dzieło *De Ecclesia vera et falsa*¹² biskupowi Kromerowi, o czym świadczy wpis: „Reuerendissimo domino Martino Cromero Episcopo Varmiensi Auctor libri”. Później wolumin za sprawą Stanisława Kromera trafił do konwentu bernardynów w Barczewie.

Inne donacje

W zbiorach Biblioteki „Hosianum” znajduje się agenda warmińska, opracowana i wydrukowana za zlecenie M. Kromera w latach 1574-1578. Właścicielem egzemplarza o sygnaturze II-3115/1-3¹³ z donacji Kromera¹⁴ był Henryk Hindenberg (1554-1627). Biskup w 1585 roku udzielił mu święceń kapłańskich i być może z tej okazji ofiarował mu egzemplarz agendy. Wpis zapewne pochodzi sprzed 1588 roku, ponieważ wtedy to Hindenberg przeciwstawił się Kromerowi i został suspendowany oraz zwolniony ze stanowiska archidiecezjalnego lidzbarskiego¹⁵. Następnie Katarzyna¹⁶, wdowa po Janie Hintzu ofiarowała wolumin kanonikowi dobromiejskiemu Baltazarowi (Jerzemu) Ramockiemu (1566-1621). Posiadaczem książki stał się również kanonik dobromiejski, a później fromborski Jan Lamshöfft († 1648). Po jego śmierci¹⁷ agenda trafiła do księgozbioru jego brata, kanonika dobromiejskiego Jakuba Kazimierza († 1685), by w końcu zasilić zbiory biblioteki kolegiackiej.

Jeden wolumin o sygnaturze Sd 480¹⁸ posiada wpis mówiący o zapisie testamentowym Kromera dla sióstr katarzynek w Ornece, które przejęły opustoszały klasztor beginek¹⁹.

Dwa egzemplarze *Polonii*²⁰ M. Kromera pochodzą z donacji samego autora: Sd 129 – dla biblioteki dobromiejskiej²¹, a Sd 596 – dla kanonika dobromiejskiego Zygmunta Gemielskiego († 1591) w 1589 roku²². Wolumin o sygnaturze Sd 129 znalazł się w grupie inkunabułów i starych druków, które po zakończeniu II wojny światowej zostały przejęte przez

¹¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w okresie rządów biskupa Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2012), s. 442.

¹² Dp 309: Andrzej Patrycy Nidecki, *De Ecclesia vera et falsa*, Cracoviae, Łazarzowa Drukarnia, 15 V 1583.

¹³ *Agenda sacramentalia, ad usum Dioecesis Varmiensis accommodate*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1574; *Agenda caeremonialia, ad usum Dioecesis Varmiensis accomodata*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1578; *Passio Domini nostri Iesu Christi... usui Dioecesis Varmiensis accommodate*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1578.

¹⁴ „Ex donatione Reverendissimi Domini Martini Cromeri Episcopi Varmiensis sum Henrici Hindenberg”.

¹⁵ A. Kopiczko, *Hindenberg (Hindenburgius) Henryk*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, s. 90-91.

¹⁶ „Nunc ex liberalitate honestae matronae Catharinae Domini Joannis Hintzij relictae uiduae perueni ad Magnificum Balthasarem Ramotzky (+ 1621) manu propria. Orabit pro ea et eius... haeredibus”.

¹⁷ „Post mortem Perillustris Domini Ioannis Lamshefth Canonici Varmiensis cessit Iacobo Casimiro Lamshefth Canonico Gutstadiensi”.

¹⁸ Antonius Königstein (Broickwy), *Postillae Epistolarum et Evangeliorum. Pars hiemalis*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1558.

¹⁹ „Ex testamento Reuerendissimi Martini Cromeri Episcopi Varmiensis: Sacello Religiosarum Vormittensi donatus 1589. Oretur pro eo”.

²⁰ Marcin Kromer, *Polonia: siue de origine et rebvs gestis polonorum libri XXX*, Coloniae, In Officina Birckmannica sumptibus Arnoldi Mylii, 1589.

²¹ „Ex relictis auctoris bibliothecae Gutstatensi datum anno [15]90mo”.

²² „Sigismundus Gemielski indignus servitor Domini et patroni sui optimi opus hoc possidet. 1589”.

Armię Czerwoną i trafiły do Moskwy. W latach pięćdziesiątych XX wieku większość z tych druków została zwrócona diecezji warmińskiej²³. Drugi egzemplarz *Polonii* zakupił za trzy floreny kanonik dobromiejski Urban Jost (ok. 1559-1629) i na ręce prepozyta Jakuba Schrötera (1567-1621), dziekana Michała Gorrhiosa (1552-1623) i kanonika Marcina Hintza († 1617) przekazał 23 października 1600 roku dla biblioteki kolegiackiej²⁴. Wolumin zawierający *Opera omnia* kard. S. Hozjusza²⁵ kryje również zapis o ofiarowaniu go przez Kromera kanonikowi Gemielskiemu²⁶. Ten egzemplarz należał później do prepozyta dobromiejskiego Walentego Helwingka (1549-1594)²⁷, a następnie do kanonika Jakuba Schrötera²⁸, by na przełomie XVII i XVIII wieku trafić do biblioteki Kolegium Jezuickiego w Braniewie²⁹.

II. Tematyka i autorzy

Wśród zachowanych w Bibliotece „Hosianum” egzemplarzy ksiąg należących do bp. Kromera większość stanowią dzieła teologiczne. Nie dziwi fakt, że przeważają w nich prace teologów polemicznych, których jest ponad siedemdziesiąt. One w okresie kontrreformacji były powszechnie dostępne. Kromer zaś – jako następca Hozjusza na stolicy biskupiej – w swojej diecezji wprowadzał gorliwie postanowienia Soboru Trydenckiego. W bibliotece biskupa warmińskiego obecne są dzieła polskich przedstawicieli kontrreformacji: kard. Stanisława Hozjusza (1504-1570), Andrzeja Patrycego Nideckiego (1522-1587), Jakuba Górskiego (ok. 1525-1585), Benedykta Herbesta (ok. 1531-1598), Piotra Skargi (1536-1612) i Stanisława Sokołowskiego (1537-1593). Znaleźć można prace obrońców katolicyzmu w Anglii: Johna Fishera (1469-1535), Thomasa More’a (1478-1535), ostatniego katolickiego biskupa Canterbury, kard. Reginalda Pole’a (1500-1558), Nicholasa Sandersa (ok. 1530-1581) oraz Edmunda Campiona (1540-1581). Księgozbiór Kromera zasilają dzieła teologów holenderskich, niemieckich, francuskich, włoskich, portugalskich. Uderza duża liczba prac

²³ Świadczy o tym naklejona na wewnętrznej stronie górnej okładziny kartka z napisem wykonanym na maszynie: „Сочинение Кромера по истории Польши: 1599 г. Кельнское издание” (we wpisie wkradł się błąd; powinna być data 1589); T. Garwoliński, *Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Cor Dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565-2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 472.

²⁴ „Ego Vrbanus Iost Canonicus Gudstadiensis opus hoc emi 3 florenis et pecuniam praesentibus Praeposito Magnifico Iacobo Scrötero Decano Michaele Gorgio et Martino Hincz Canonicis ibidem. Inter res Sigismundi praenominati deposui. Anno 1600. die 23. Nouembris in Bibliotheca Collegij”.

²⁵ Dp 339a,1-2 adl.: Stanisław Hozjusz, *Opera omnia*, T. 1-2, Coloniae, Maternus Cholinus, 1584.

²⁶ „Martinus Cromerus Episcopus vigilantissimus mihi Sigismundo Gemielskij seruitori suo haec opera Antecessoris sui praestantissimi testamento suo donauit”.

²⁷ „Et ego Valentinus Heluingius Praepositus Gustadiensis post obitum praefati Domini Sigismundi anno 1593 die 5 mensis Augusti uicissim mea pecunia ea opera comparauim ab haeredibus pro assidua memoria praefatorum Dominorum Episcoporum ~~meorum~~ patronorum et benefactorum meorum. Quorum animae in sancta pace requiescant”.

²⁸ „Et ego Magister Jacob Schröter modo iure et titulo oneroso possideo. Anno 1603”.

²⁹ „Inscriptus Catalogo librorum Collegii Braunsbergensis Societatis Jesv”.

autorów hiszpańskich, którymi są: Juan Luis Vives (1492-1540), Pedro de Soto (1493-1563), Martin Pérez de Ayala (1504-1566), Francisco Torres (ok. 1509-1584), Melchior Cano (1509-1560) i Gregorio de Valencia (ok. 1550-1603). Pięć niewielkich pism napisał cesarz Karol V. Biskup warmiński w swoim księgozbiornie miał również dzieła ojców Kościoła i pisarzy starożytnych³⁰, a także teologów średniowiecznych³¹.

Tematyka pozostałych niespełna dwudziestu dzieł skupia się wokół historii, prawa i filozofii. Poza tym siedem stanowią mowy okolicznościowe, a trzy – księgi liturgiczne.

Nie sposób zaprezentować wszystkich dzieł z pozostałości biblioteki biskupa Kromera, przechowywanych w olsztyńskim „Hosianum”. Jednak warto zwrócić uwagę choćby na niektóre z nich.

Najstarszym zachowanym w księżnicy seminaryjnej woluminem z księgozbiornie biskupa warmińskiego jest ten, który zawiera dwie współprawne prace autorstwa św. Tomasza z Akwinu³². Obie zostały wydane w kolońskiej oficynie Henricusa Quentella († 1501) w 1501 roku. Są to dzieła filozoficzne: *Summa contra gentiles* oraz *Quaestiones de duodecim quodlibet*. Pierwsze z nich składa się z czterech ksiąg, które kolejno dotyczą: Boga i Jego istoty; stworzenia świata; znajdowania szczęścia w Bogu i życia zgodnie z normami etycznymi; fundamentalnych prawd chrześcijańskich.

Biskup Kromer w swoich zbiorach posiadał jedno z najbardziej popularnych dzieł teologicznych Piotra Lombarda. *Sententiae Liber quatuor (Liber sententiarum)* jest głównym dziełem tego średniowiecznego teologa. Jest ono kompilacyjnym zaprezentowaniem całości doktryny chrześcijańskiej. Do jego opracowania autor wykorzystał liczne teksty patrystyczne oraz scholastyczne. Zebraną wiedzę teologiczną uporządkował według metody św. Augustyna wyróżniającego naukę o rzeczach i znakach. Całość dzieła podzielił na cztery księgi traktujące o rzeczach przynoszących radość (o Bogu w Jego jedności, troistości i przymiotach), o rzeczach użytecznych (o stworzeniu, aniołach, człowieku, łasce), o rzeczach jednocześnie przynoszących radość i użytecznych (o wcieleniu, odkupieniu, cnotach, darach Ducha Świętego) oraz o znakach (sakramenty i rzeczy eschatologiczne). Ze względu na zakres tematyczny, usystematyzowane przedstawienie zagadnień i częste cytowanie tekstów patrystycznych zbiór sentencji Lombarda stał się w średniowieczu stałym punktem odniesienia

³⁰ Tertulian (150/160-240), Wigiliusz z Trydentu (ok. 360-405), Eucheriusz z Lyonu (ok. 380-449/450), Prosper z Akwitania (ok. 390-ok. 455/465), Salvianus (ur. ok. 390/400), Wincenty z Lerynu (zm. ok. 450).

³¹ Piotr Lombard (ok. 1100-ok. 1160/1164), Tomasz z Akwinu (1224-1274), Thomas Netter (ok. 1375-1430); Raimundus de Sabunde (ok. 1385-1436).

³² De 802, 1-2 adl.: Thomas de Aquino, *Summa contra gentiles*, Coloniae, Henricus Quentell, 31 VIII 1501; Thomas de Aquino, *Quaestiones de duodecim quodlibet*, Coloniae, Henricus Quentell, 1501.

w uprawianiu teologii. Od XIII do XVI wieku dzieło to było podstawowym podręcznikiem teologii używanym na uniwersytetach i w szkołach teologicznych³³. Egzemplarz z Biblioteki „Hosianum”³⁴ został wydrukowany w krakowskiej oficynie Szarffenbergów w latach 1519-1530.

Dzieło *Iudicium et censura*, znane pod polskim tytułem *Cenzura albo rozsądek* kard. Hozjusz poświęciło sporom o Trójkę Świętą. Podkreślił też wymóg prawnej sukcesji apostoelskiej jako cechę prawdziwego Kościoła oraz wystąpił przeciwko braciom polskim³⁵. Druk powstał w kolońskiej oficynie Maternusa Cholinusa (1525-1588) w 1565 roku. Został oprawiony z czterema innymi pracami³⁶. Z biblioteki Kromera pozostała w księżnicy seminaryjnej również kolońska edycja dzieł wszystkich kardynała Hozjusza z 1584 roku³⁷.

Kromer był posiadaczem najważniejszego dzieła hiszpańskiego teologa Melchiora Cano. Chodzi o dwanaście ksiąg *De locis theologicis*, które doczekały się ponad trzydziestu wydań. Do napisania dzieła skłoniło autora szerzenie się idei reformacyjnych. Cano nazywany jest ojcem metody teologicznej. Jako jeden z pierwszych postawił hasło powrotu do źródeł teologii. Egzemplarz z biblioteki biskupa warmińskiego został wydrukowany w Leuven w 1564 roku³⁸. Został zakupiony w Krakowie za 1 talara i 6 groszy³⁹. Na oprawie woluminu zachował się superekslibris Kromera, o którym będzie mowa w dalszej części opracowania.

Jednym z najbardziej znanych polskich jezuitów w XVI wieku był Piotr Skarga (Powęski). W bibliotece seminaryjnej zachowały się dwie polemiczne rozprawy jego autorstwa. Obie dotyczą katolickiej nauki o sakramentach: *Pro Sacratissima Eucharistia contra haeresim Zwinglianam, ad Andream Volanum*⁴⁰ oraz *Artes duodecim sacramentarium sev*

³³ E. Wójcik, *Piotr Lombard*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, k. 678-681.

³⁴ De 270,1-4 adl.: Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber I, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 19 XII 1519; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber II, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 27 VI 1530; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber III, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 6 XII 1530; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber IV, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 1519.

³⁵ T. Garwoliński, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae*, s. 136; T. Garwoliński, K. Kamiński, *Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (2021), s. 136.

³⁶ De 573,1-6 adl., zob. przyp. 8.

³⁷ Dp 339a,1-2 adl.; zob. przyp. 25; T. Garwoliński, K. Kamiński, *Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne*, s. 136.

³⁸ De 569-a: Melchior Cano (Canus), *De locis theologicis libri duodecim*, Lovanii, Servatius Sassenus, Arnoldi Birckmanni haeredes, 1564; T. Garwoliński, K. Kamiński, *Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne*, s. 135.

³⁹ „Emptus Cracouiae. Anno 1565 mense Aprili. Talare 1 grossibus 6. In stemma Reuerendi domini Martini Cromeri Oratoris regij et cetera. Fuluam aquilam et laurum calami dedit alba: sed Summum inumque decus contulit atra biceps id est ori”.

⁴⁰ Dp 117: Piotr Skarga (Powęski), *Pro Sacratissima Eucharistia contra haeresim Zwinglianam, ad Andream Volanum*, Vilnae, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, 1576.

*Zvinglio calvinistarvm*⁴¹. W dziełach tych Skarga prowadził polemikę z kalwińskim teologiem Andrzejem Wolanem (1531-1610). Przedmiotem sporu była przede wszystkim rzeczywista obecność Chrystusa w Eucharystii. Drugą pracę, która nosi ślady przynależności do księgozbioru Kromera, autor dedykował królowi Stefanowi Batoremu. Zawiera ona na odwrocie karty tytułowej drzeworytowy herb królewski, a została wydana w oficynie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Druk był starannie przygotowany i ozdobiony kilkoma drzeworytowymi inicjałami oraz motywami arabskimi i roślinnymi⁴².

Dużą zasługą biskupa Kromera było wprowadzenie mszału (1587)⁴³ i agend warmińskich (1574 i 1578)⁴⁴. Do agend zostały dołączone katechezy o pięciu sakramentach sprawowanych przez kapłanów, czyli bez bierzmowania i kapłaństwa, w trzech językach: łacińskim, polskim i niemieckim⁴⁵. *Agenda sacramentalia* obejmowała to wszystko, co dotyczy sprawowania sakramentów i ich objaśnienia. *Agenda caeremonialia* zaś zawierała inne obrzędy i ceremonie, jak procesje i błogosławieństwa związane z rokiem liturgicznym. Do redakcji ksiąg Kromer powołał ludzi uczonych i doświadczonych w sprawach związanych z liturgią: Samsona Woreina († 1586, oficjał) i Walentego Scultetiego (1533-1578, proboszcz we Fromborku). Sam jednak brał czynny udział przy redagowaniu agend, wprowadzając różnego rodzaju poprawki. Bp M. Kromer w przedmowie zwracał się do duchownych, by objaśniali sakramenty święte, stosownie do przepisów i poleceń Soboru Trydenckiego. Również zobowiązał kapłanów warmińskich, aby wyjaśniali wiernym stosownie do poziomu religijnego ceremonie i obrzędy, a przez to pobudzali lud do pobożności, czci i szacunku wobec świętych tajemnic. Pomocą służyło dwanaście katechez dołączonych na końcu agendy. Dla wzbudzenia większej pobożności po drugiej części znalazła się *Pasja* ułożona przez Tomasza Płazę. Jako miejsce druku obrano Kolonię, gdzie wydania podjął się Maternus Cholinus. Nakład osiągnął prawdopodobnie 200 egzemplarzy⁴⁶, choć umowa na druk obejmowała 400 woluminów⁴⁷. Agenda Kromera jest pierwszą w Polsce próbą ujednoczenia liturgii sakramentów i

⁴¹ Dp 247: Piotr Skarga (Pawęski), *Artes duodecim sacramentariorum*, Vilnae, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, 1582.

⁴² B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003, s. 114-117; T. Garwoliński, *Ślady działalności oficyn jezuickich w Wilnie i Braniewie na przełomie XVI i XVII wieku w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie jako przykład procesów integracyjnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 113 (2020), s. 127-128; T. Garwoliński, K. Kamiński, *Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne*, s. 137.

⁴³ Sd 643: *Missale Varmiense*, Cracoviae, In Officina Typographica Lazari, 1587.

⁴⁴ II-3115/1-3; zob. przyp. 13.

⁴⁵ J. Wojtkowski, *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera*, „Studia Warmińskie” 26 (1989), s. 42-45.

⁴⁶ W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574-1939)*, red. W. Nowak, Olsztyn 1999, s. 22-29.

⁴⁷ S. Bodniak, *W oficynie „architypografa”*. *Rzecz o kłopotach Januszowskiego*, „Silva Rerum” 5 (1930), s. 142-143.

sakramentaliów w duchu ustaw Soboru Trydenckiego. Wydanie agendy znalazło uznanie w całym królestwie polskim. W przedmowie do drugiej części z 1578 roku Kromer napisał z dumą, że wielu biskupom Polski i Litwy tak się spodobała, iż polecili ją swoim kapłanom, aby zgodnie z nią sprawowali obrzędy sakramentalne. M. Kromer wydał również mszał – *Missale Varmiense* – oznaczony drzeworytowym herbem biskupa. Został on odbity w krakowskiej drukarni Łazarzowej przy użyciu nowoczesnej, modnej czcionki, nawiązującej do czcionki z oficyny Christopha Plantina (1514/1520-1589) z Antwerpii. Księga wydrukowana starannie kolorem czarnym i czerwonym, zdobiona drzeworytami i kilku seriami inicjałów stanowiła najwspanialszy przykład możliwości technicznych i walorów estetycznych⁴⁸.

Polonia, która była niewątpliwie dziełem życia Kromera, była opracowana jako pewnego rodzaju przewodnik encyklopedyczny czy kompendium wiedzy o Polsce. Kromer, biorący udział w misjach dyplomatycznych w różnych krajach Europy, zdawał sobie sprawę, że ich mieszkańcy mają bardzo skromną wiedzę o warunkach przyrodniczych, ustrojowych i gospodarczych Polski⁴⁹. Dzieło miało temu zaradzić. Okazuje się, że to z kopii rękopisu *Polonii* poznawał kraj wybrany podczas elekcji w maju 1573 roku król Henryk III Walezy (1551-1589)⁵⁰. Autor w swoim dziele zawarł opisy geograficzne, informacje o klimacie, faunie i florze oraz o bogactwach naturalnych. Przedstawił też poziom zurbanizowania Polski, który w porównaniu na przykład z Włochami był niski, a ludność głównie mieszkała na wsi. Tylko osiem miast położonych w granicach Korony i w Prusach (Królewiec, Gdańsk, Toruń, Poznań, Kraków, Lublin, Lwów i Kamieniec Podolski) zostało przez Kromera szerzej opisanych. Inne, szczególnie warmińskie, były krótko scharakteryzowane lub tylko wymienione z nazwy, np. Kalisz, Nowy Sącz, Sandomierz czy Tarnów⁵¹. Pisząc o ludności, autor scharakteryzował jej skład etniczny, wymieniając Polaków, Niemców, Rusinów, Ormian i Żydów. Jeśli chodzi o

⁴⁸ S. Bodniak, *W oficynie „architypografa”*, s. 139-140; A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV-XVI*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983, s. 83, 87; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, s. 22-29; T. Garwoliński, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, s. 146; J. Kiliańczyk-Zięba, K. Gara, *Listy Jana Januszowskiego do Marcina Kromera i Tomasa Płazy dotyczące produkcji „Missale Varmiense” (1587) w Drukarni Łazarzowej*, „Terminus” 20,3 (2018), s. 387-391.

⁴⁹ Cz. Domański, J.T. Kowaleski, *Elementy prawoznawstwa w dziełach historycznych Marcina Kromera*, „Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician” 66,2 (2021), s. 45; R.T. Marchwiński, *Ze studiów nad redakcjami „Polonii” Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2-3 (1994), s. 183; J. Partyka, *Szesnastowieczny marketing polityczny, czyli o tym, jak Marcin Kromer i Jan Krasiński przedstawiali swój kraj Henrykowi Walezjuszowi*, w: *Retoryka wizerunku medialnego*, red. A. Budzyńska-Daca, A. Kampka, K. Molek-Kozakowska, Warszawa 2016, s. 68-69.

⁵⁰ R.T. Marchwiński, *Ze studiów nad redakcjami „Polonii”*, s. 194-201; J. Partyka, *Szesnastowieczny marketing polityczny*, s. 66-68, 70.

⁵¹ Cz. Domański, J.T. Kowaleski, *Elementy prawoznawstwa*, s. 46; R.T. Marchwiński, *Geografia Polski Marcina Kromera*, Bydgoszcz 1997, s. 19-122; R.T. Marchwiński, *Spoleczna geneza „Polonii” Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3-4 (1988), s. 257.

strukturę, wyróżnił: szlachtę, rycerstwo, pospólstwo miejskie i pospólstwo wiejskie. W *Polonii* pojawiają się uwagi o obyczajach i zachowaniach mieszkańców Korony. Kromer przedstawiał Polaków jako ludzi pozbawionych przebiegłości i gotowości do zamierzonego wprowadzania w błąd swoich partnerów w podejmowanych wspólnie przedsięwzięciach i interesach. Autor pisze też o przysłowiowej polskiej gościnności, szczególnie adresowanej do cudzoziemców. Polacy chętnie nawiązują przyjaźnie, zapraszają do swoich domów, służą pomocą. Scharakteryzował również m.in. ubiory, warunki mieszkaniowe, sposób odżywiania się czy religijność. Warto zauważyć, że autor krytykował u rodaków nadmierną skłonność do biesiadowania i pijaństwa⁵². Kromer zawarł w swoim dziele również rozważania o systemie monetarnym szesnastowiecznej Polski, które poszerzają wiedzę o finansach, gospodarce i wymianie handlowej tamtych czasów⁵³. Księga druga *Polonii* omawia ustrój i organy władzy państwowej Rzeczypospolitej pod panowaniem ostatniego z Jagiellonów, Zygmunta II Augusta (1520-1572)⁵⁴.

Znane są cztery wydrukowane mowy, które wygłosił M. Kromer. Pierwsza, *O obronie godności kapłaństwa*, została wygłoszona podczas synodu prowincjonalnego w Piotrkowie w 1542 roku, druga – na synodzie diecezjalnym krakowskim w Wiślicy 25 sierpnia 1547 roku, trzecia – z 24 sierpnia 1548 roku, jest mową poselską w Rzymie wobec papieża Pawła III, kolegium kardynalskiego i dworu, powiadamiającą o śmierci Zygmunta I Starego (1467-1548), oraz wyrażającą posłuszeństwo w imieniu Zygmunta II Augusta, czwarta – została wygłoszona 9 grudnia 1549 roku na synodzie diecezjalnym krakowskim⁵⁵. W tej ostatniej, która zachowała się w zasobie Biblioteki „Hosianum”⁵⁶, Kromer żądał karności kościelnej, przywrócenia autorytetu, poważnego namysłu, kornej modlitwy, działania raczej niż mówienia, odwagi wobec możnych, wytrwałości, surowości biskupów wobec innowierców i wiernych oraz modlitwy kapłanów za biskupów⁵⁷.

III. Oprawy

Większość starych druków należących niegdyś do biskupa Kromera posiada oprawy pergaminowe, naciągnięte na okładzinę tekturową. Są one białe lub żółknięte, czasami czerwone, niektóre mają skórzane wiązania lub pozostałości po nich. Przeważnie powierzchnia

⁵² Cz. Domański, J.T. Kowaleski, *Elementy prawoznawstwa*, s. 47; J. Partyka, *Szesnastowieczny marketing polityczny*, s. 70-73.

⁵³ Cz. Domański, J.T. Kowaleski, *Elementy prawoznawstwa*, s. 47-48; J. Partyka, *Szesnastowieczny marketing polityczny*, s. 73-75.

⁵⁴ Cz. Domański, J.T. Kowaleski, *Elementy prawoznawstwa*, s. 48; R.T. Marchwiński, *Spoleczna geneza „Polonii”*, s. 258-260.

⁵⁵ J. Wojtkowski, *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera*, s. 37-40.

⁵⁶ De 573,6, zob. przyp. 8.

⁵⁷ J. Wojtkowski, *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera*, s. 40.

pergaminy jest wyzbyta zdobień, czasami jednak zdarzają się delikatne elementy złożonych dekoracji. Na grzbietach i górnych okładzinach niektórych tego typu opraw zachowały się informacje o autorze i tytule dzieła. Wśród opraw pergaminowych najciekawiej prezentuje się ta, która chroni wspomniane już wcześniej *Agendy* o sygnaturze II-3115/1-3. W zwierciadle górnej okładziny umieszczono głowę Salwatora w owalnym otoku, monogram IHS oraz datę 1587, zaś na dolnej okładzinie – maureskowy medalion. Pojedynczą ramę tworzą kolumny o tralkowych trzonach.

Pozostałe oprawy są kunsztowne, wykonane z desek dębowych lub bukowych, na które naciągnięto brązową skórę cielęcą lub białą świńską, ze ślepymi bądź złożonymi tłoczeniami i dekoracją radełkową, plakietami i tłokami w układzie ramowym. Ozdobą kilku opraw są okucia w narożach. Do wykonania jednej oprawy użyto półskórka na deskach⁵⁸.

Oprawę *Dzieł wszystkich* autorstwa kard. S. Hozjusza o sygnaturze Dp 339a sporządzono z fazowanych desek oblezonych brązową skórą cielęcą. Dekorację górnej okładziny tworzy bordiura złożona z trzech ram. Zewnętrzną i wewnętrzną ramę wykonano z dwóch różnych radełek plecionkowych, zaś środkową – z radełka przedstawiającego alegorie cnót: „CARITAS”, „SAPIENTIA”, „SPES”, „FIDES”. W centrum zwierciadła wkomponowano złożoną plakię ukazującą Trójcę Świętą w owalu. Dekoracja dolnej okładziny również ma kompozycję ramową. Zewnętrzną ramę wykonano za pomocą radełka z wicią roślinną, środkową – z radełka z motywem plecionkowym i floralnym, zaś wewnętrzną – z radełka prezentującego alegorie wymienionych wcześniej cnót. W centralnej części zwierciadła znajduje się rama, wewnątrz której odcisnięto plakię ukazującą scenę ukrzyżowania. W narożach tej ramy umieszczono symbole czterech ewangelistów: anioła, lwa, wołu i orła.

Dekorację obu okładzin woluminu o sygnaturze De 270,1-4 adl. oparto na kompozycji ramowej, wykonanej z radełka z motywem floralnym oraz niezidentyfikowanymi głowami umieszczonymi w okręgach. W centralnej części zwierciadła górnej okładziny sporządzono ramę stryculcową, wewnątrz której umieszczono złożoną plakię przedstawiającą króla Salomona, siedzącego pod antyczną arkadą, kilka złożonych rozetek, trójlistków oraz liści. W górnej części ramy odcisnięto w złocie napis „LIBER”, a w dolnej – „SENTENTIARVM”. Zdobienia dolnej okładziny mają podobny układ. Jednak jedną z ram wykonano z radełka

⁵⁸ De 216,1-3 adl.: Raimundus de Sabunde, *Theologia naturalis*, Nuremberge, Antonius Koberger, 23 IX 1502; Thomas Netter (Valdensis), *Doctrinale antiquitatum Ecclesiae Iesu Christi*. T. II. *De Sacramentis*, Parisiis, Iodocus Badius Ascensius, 15 X 1521; Ioannes Fisher, *De veritate Corporis et Sanguinis Christi in Eucharistia*, Coloniae, Petrus Quentel, II 1527.

przedstawiającego motywy floralne oraz popiersia św. Jana („IOHAN.”), Salwatora („SALVAT.”), św. Pawła („PAVL.”) i Dawida („DAVID”). W centralnej części zwierciadła wyciśnięto dziesięć trójlistków wewnątrz strychulcowej ramy.

Typowy dla renesansu układ ramowy posiada również dekoracja oprawy woluminu o sygnaturze De 276,1-2, adl. Bordiurę obu okładek wykonano za pomocą strychulca i radełka przedstawiającego św. Pawła („APPARVIT BENI.”), św. Jana Chrzciciela („ECCE ANGNVS”⁵⁹), Chrystusa tronującego („DATA: EST MIHI”) i św. Piotra („TV ES PETRVS”). Zwierciadło otacza pojedyncza ramka, którą tworzą niewielkie kolumny o tralkowych trzonach. W jej wnętrzu wytłoczono w złocie plaketę przedstawiającą scenę ukrzyżowania i zdjęcia z krzyża, pod którą znajduje się napis: „ECE * ANGNVS * DEI * QVI * TOL”⁶⁰. W górnej części górnej okładziny umieszczono złożony skrócony tytuł dzieła „APOLOGETI”. Zwierciadło dolnej okładziny zdobi radełkowa rama z motywami floralnymi i niezidentyfikowanymi głowami umieszczonymi w owalu.

Kilka opraw ujawnia wpływy introligatorstwa francuskiego, silne w polskich miastach u schyłku trzeciej ćwierci XVI wieku. Są to oprawy o charakterystycznej kompozycji orientalizującej, z maureskowymi medalionami w centrum okładek i ćwierćmedalionami w narożnikach zwierciadła. Jego tło bywało puste bądź zdobione motywami floralnymi w symetrycznym układzie. Takie rozwiązanie przyjęto przy zdobieniu oprawy dzieła o sakramentach autorstwa P. Skargi o sygnaturze Dp 247. Wykonano ją z tektury obleczonej skórą cielęcą. Dekoracje obu okładek są identyczne. Ramy sporządzono za pomocą strychulca, zaś w tle zwierciadła umieszczono kilka lilii i trójlistków. W centralnej części znajduje się maureskowy złoty medalion.

W podobnym stylu ozdobiono górną okładzinę *Polonii* M. Kromera o sygnaturze Sd 596. Oprawę wykonano z fazowanych desek obleczonej skórą cielęcą. Ramy kompozycji obu okładek uczyniono strychulcem, a bordiurę radełkiem z wicią roślinną. W centralnej części szerokiego zwierciadła górnej okładziny wkomponowano złożoną owalną plaketę przedstawiającą Dawida w postawie klęczącej. W otoku umieszczono napis: „DOMINE NE IN FVRORE TVO ARGVAS ME NEQVE IN IRA TVA CORRIPIAS ME”. Tło wypełnia kilkanaście symetrycznie ułożonych kwiatonów i lilii, a narożniki zdobią maureskowe ćwierćmedaliony. W górnej części zwierciadła umieszczono napis: CRONICA CROMERI. Dekorację dolnej okładziny oparto na kompozycji ramowej. Zewnętrzzną ramę wykonano

⁵⁹ Pojawił się błąd: powinno być „AGNUS”.

⁶⁰ Również w tym przypadku pojawiły się błędy: powinno być „ECCE” oraz „AGNUS”.

radełkiem z półpostaciami św. Piotra („TV ES PETRVS”), św. Pawła („APPARVIT BENIGNITAS”), św. Jana Chrzciciela („ECCE AGNVS DEI”) i Chrystusa Króla („DATA EST MIHI OMNIS”). Wewnętrzna rama powstała z odcisnięcia radełka jagiellońskiego z popiersiami Katarzyny Jagiellonki („KATE SO”), Zygmunta Augusta („SIG AVG”), Bony („BONA RS”), Stefana Batorego („STEFA R”), okolonych wieńcami laurowymi. W zwierciadle dolnej okładziny znajdują się trzy równoległe pionowe pasy radełkowe z motywami identycznymi, jak w zewnętrznej ramie.

Warto wspomnieć o jednej oprawie braniewskiej z ostatniej ćwierci XVI wieku. Została wykonana dla *Missale Varmiense* o sygnaturze Sd 643, wydanego z inicjatywy biskupa Kromera w 1587 roku w drukarni Łazarzowej w Krakowie. Część egzemplarzy mszału była oprawiona w Krakowie, a część właśnie w Braniewie. Biskup był inicjatorem utworzenia w Braniewie oficyny drukarskiej, która powstała już po jego śmierci⁶¹. Wydaje się prawdopodobne, że zatroszczył się także o sprowadzenie na Warmię introligatora⁶². Ciekawostką są niewielkie inicjały „HS”, znajdujące się w górnych narożnikach plakiety z chrystogramem „IHS”. Mogą one wskazywać na introligatora, który był autorem opraw, zachowanych w liczbie około dwudziestu. Biorąc pod uwagę daty wydania dzieł, można ustalić przybliżone ramy aktywności introligatora na lata 1583-1606. Działał on zapewne w obrębie kolegium jezuickiego, oprawiając druki zamówione przez Kromera, jak też wymienając zniszczone oprawy ksiąg wcześniej wydrukowanych. Oprawa braniewska jest typową renesansową oprawą w typie saskim, dekorowaną ślepymi wyciskami radełek i plakiet. Jedna z plakiet przedstawia monogram „IHS” oraz atrybuty męki Pańskiej, co wprost odwołuje się do kolegium jezuickiego w Braniewie. Druga plakietka ukazuje Najświętszą Maryję Pannę z Dzieciątkiem, wskazującą berłem na herb. Narzędzia te zostały przejęte przez introligatora działającego później w Wilnie i związanego z tamtejszą akademią, a stosowane były aż do 1650 roku⁶³.

IV. Superekslibrisy

⁶¹ J. Bender, *Geschichte des braunsberger Buchhandels und Bücherdrucks in früherer Zeit bis gegen Ende des vorigen Jahrhunderts, nebst bibliographischen Notizen über die in Braunsberg erschienenen Bücher*, „Der Neuen Perussischen Provinzial-Blätter dritte Folge” 1865, Bd. 10, s. 424.

⁶² Być może w Braniewie było nawet kilku introligatorów. O Hansie i Tobiasie Bretnerach pisze J. Kiliańczyk-Zięba, *Listy Tomasza Tretera do Szymona Rudnickiego w sprawie introligatorów i księgarzy braniewskich Hansa i Tobiasa Bretnerów (1606, 1609)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2022 (w druku).

⁶³ E. Chlebus, *Dawne introligatorstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae*, s. 91-92; E. Laucevičius, *XV-XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976, s. 66 oraz il. 260a; T. Garwoliński, *Ślady działalności oficyn jezuickich w Wilnie i Braniewie*, s. 137; tenże, *Charakterystyka opraw starych druków Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Zbiory polskie*, red. A. Wagner, współpr. D. Ryszkowska-Mirowska, A. Mazerska, Toruń 2020, s. 244-246.

Biskup Marcin Kromer używał dwóch rodzajów superekslibrisów, które prezentują się wyjątkowo okazale. Zaslugują one na osobne miejsce w niniejszym opracowaniu. Jeden, zapewne starszy – umieszczony na oprawach pięciu woluminów⁶⁴ – jest złożony, mniejszy i skromniejszy, o wymiarach 52 x 48 mm. Przedstawia herb, który nawiązuje do herbu królewskiego i prezentuje jego formę uszczerbioną, czyli połowę figury. Jest to połowa orła z wieńcem laurowym na szyi. Elementem identyfikującym są inicjały „M[artinus] C[romerus]”⁶⁵. Powstał między 1552, kiedy to Kromer został nobilitowany przez Zygmunta Augusta, a 1558 rokiem. W przypadku woluminów o sygnaturach De 243, 1-2 adl. i Fb 371, 1-2 adl. księgoznak został umieszczony na wcześniej wykonanej dekoracji.

Drugi superekslibris jest również złożony, ale bardziej okazały i większy, o wymiarach 110 x 65 mm. Został wykonany na oprawie kupionego w Krakowie w kwietniu 1565 roku⁶⁶ woluminu o sygnaturze De 569-a. W jego centrum znajduje się tarcza herbowa dwudzielna, w której u góry umieszczona jest połowa orła, a na dole – herb cesarskiego rodu Habsburgów, jako że cesarz Ferdynand I (1503-1564) ubogacił nim herb Kromera w czasie pełnienia przez niego misji na dworze w Wiedniu⁶⁷. Tarcza posiada dekoracyjny krój, a zdobi ją hełm i lambry, korona i klejnot. Po bokach widnieją inicjały „M.[artinus] C.[romerus]”. Superekslibris jest bogato zdobiony wieńcem z wstęgami oraz otokiem inskrypcyjnym⁶⁸.

Zakończenie

⁶⁴ De 243,1-2 adl.: Ioannes Sichardus, *Antidotum contra diversas Haereses*, Basileae, Heinrich Petri, VIII 1528; Paulus Ricius, *De coelesti agricultura*, Augustae Vindelicorum, Heinrich Steiner, 14 II 1541; De 562,1-2 adl.: Petrus Soto, *Assertio catholicae fidei*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1557; Petrus Soto, *Defensio catholicae confessionis*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1557; De 691: Prosper Tiro (Lucentius) Aquitanus, *Opera*, Coloniae, Hero Alopecius (Fuchs), 1540; Dp 65,1-5 adl.: Erasmus Roterodamus, *De sarcienda Ecclesiae concordia*, Strasburg, Nicolaus Faber, X 1533; *Biblia: Proverbia Salomonis. Paraphrasis Ioannis Campensis*, [Cracoviae, Florian Ungler, non ante 1534]; Ioannes Campensis, *Commentariolus in Divi Pauli Epistolas ad Romanos et Galatas*, Cracoviae, Maciej Scharfenberg, 1534; Ioannes Eck, *Enchiridion locorum communium Adversus Lutheranos*, Cracoviae, Hieronim Wietor, 1525; Samuel Rabbi Marocanus, *Epistola contra Iudaeorum errores*, Strasburg, Johann Herwagen, 4 VII 1523; Fb 371,1-2 adl.: Eusebius Caesariensis et alii, *Chronicon*, Basileae, Heinrich Petri, III 1536; Mutius Huldreich, *De Germanorum prima origine etc. Libri Chronici*, Basileae, Heinrich Petri, VIII 1539.

⁶⁵ E. Gigilewicz, *Herby biskupów warmińskich*, Lublin 2001, s. 98-99; T. Garwoliński, *Wspólne dziedzictwo. Ekslibrisy i inne znaki własnościowe ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 1 (2014), s. 40; tenże, *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach współfinansowanych przez Samorząd Olsztyna*, Olsztyn 2016, s. 29-30; tenże, *Charakterystyka opraw starych druków*, s. 238-239; A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 227.

⁶⁶ „Emptus Cracoviae. Anno 1565 mense Aprili. Talare 1 grossibus 6. In stemma Reuerendi domini Martini Cromeri Oratoris regij et cetera. Fuluam aquilam et laurum calami dedit alba: sed Summum imumque decus contulit atra biceps id est ori”.

⁶⁷ E. Gigilewicz, *Herby biskupów warmińskich*, s. 98-99; T. Garwoliński, *Wspólne dziedzictwo*, s. 40; tenże, *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach*, s. 29-30; tenże, *Charakterystyka opraw starych druków*, s. 239; A. Wagner, *Superekslibris polski*, s. 224, 227.

⁶⁸ E. Gigilewicz, *Herby biskupów warmińskich*, s. 98-99; T. Garwoliński, *Wspólne dziedzictwo*, s. 40; tenże, *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach*, s. 29-30; A. Wagner, *Superekslibris polski*, s. 224-225.

Zdaniem Andrzeja Kopiczki: „Nie będzie (...) przesadą stwierdzenie, że to dzięki konsekwentnej pracy i szczególnej czujności biskupa Marcina Kromera diecezja warmińska podźwignęła się z marazmu spowodowanego reformacją i w wielu wymiarach działalności duszpasterskiej oraz charytatywno-kulturowej stała się przykładem dla innych w Rzeczypospolitej. Natomiast Kromer – jako rządca diecezji – zyskał uznanie współczesnych, ale także pozytywną ocenę historyków Kościoła aż do naszych czasów”⁶⁹. Analiza księgozbioru biskupa, a właściwie jego pozostałości, tylko potwierdza tę opinię.

Aneks: stare druki ze znakami własnościowymi biskupa warmińskiego Marcina Kromera

De 135,1-2 adl.: Gennadius Scholarios, *Defensio quinque capitum quae in Florentina Synodo continentur*, Dilingae, Johann Mayer, 1581; Wilhelmus Lindanus, *De vera salutis via*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1571.

De 201: Caspar Casalius, *De quadripartita iustitia libri tres*, Venetiis, Giordano Ziletti, 1563.

De 216,1-3 adl.: Raimundus de Sabunde, *Theologia naturalis*, Nuremberge, Antonius Koberger, 23 IX 1502; Thomas Netter (Valdensis), *Doctrinale antiquitatum Ecclesiae Iesu Christi*. T. II. *De Sacramentis*, Parisiis, Iodocus Badius Ascensius, 15 X 1521; Ioannes Fisher, *De veritate Corporis et Sanguinis Christi in Eucharistia*, Coloniae, Petrus Quentel, II 1527.

De 236: Martinus Perez de Ayala, *De Divinis, Apostolicis atque Ecclesiasticis Traditionibus*, Coloniae, Jaspas von Gennep, 1549.

De 240: Albertus Pighius, *Controversiarum praecipuarum explicatio*, Coloniae, Melchior von Neuss, III 1542.

De 243,1-2 adl.: Ioannes Sichardus, *Antidotum contra diversas Haereses*, Basileae, Heinrich Petri, VIII 1528; Paulus Ricius, *De coelesti agricultura*, Augustae Vindelicorum, Heinrich Steiner, 14 II 1541.

De 253: Nicolaus Harpsfeld (Alanus Copus), *Dialogi sex*, Antverpiae, Christophe Plantin, 1573.

De 270,1-4 adl.: Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber I, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 19 XII 1519; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber II, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 27 VI 1530; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber III, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 6 XII 1530; Petrus Lombardus, *Sententiarium libri IV*. Liber IV, Cracoviae, Maciej, Marek Scharffenberg, 1519.

⁶⁹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej*, s. 456.

De 273,1-2 adl.: Nicolaus Villagagno, *De Venerandissimo Ecclesiae Sacrificio*, Parisiis, André Wechel, 1561; Nicolaus Villagagno, *Ad articulos Calvinianae de Sacramento Eucharistiae traditionis*, Parisiis, André Wechel, 1562.

De 276,1-2 adl.: Wilhelmus Lindanus, *Apologeticum*. T. I, Antverpiae, Christophe Plantin, 1568; Wilhelmus Lindanus, *Apologeticum*. T. II. Antverpiae, Christophe Plantin, 1569.

De 279,1-2 adl.: Georg Eder, *Euangelische Inquisition Wahrer und falscher Religion*, Ingolstadt, David Sartorius, 1580; Georg Eder, *Das goldene Flüss*, Ingolstadt, David Sartorius, 1580.

De 335,1-2 adl.: Franciscus Belcarius (Beaucaire), *Libellus adversus Calvini dogma de infantium in matrum uteris sanctificatione*, Parisiis, Claude Frémy, 1566; Benedictus Renuus, *Panoplia locorum Sacrae Scripturae*, [Parisiis], Nicolas Chesneau, 1566.

De 394,1-3 adl.: Deputati Universitatis Coloniensis, *Iudicium de doctrina et vocatione Martini Bucerii*, [Coloniae], s.t., 1543; Ioannes Ludovicus Vives, *De veritate fidei Christianae*, Basileae, Ioannes Oporinus, I 1543; *Formula: ad quam visitatio intra Dioecesim Coloniensem exigetur*, Coloniae, Officina Quenteliana, X 1536.

De 437: Fredericus Staphylus, *Synodus Sanctorum Patrum contra dogmata Andreae Osiandri*, Norimbergae, Paulus Fabricius, IX 1553.

De 484,1-2 adl.: Albanus Langdailus, *Catholica confutatio determinationis Nicolai Ridlaei*, Lvtetiae, Michel de Vascosan, 1556; Ioannes Hieronymus Albanus, *De potestate Papae et Concilii*, Lvgdvni, Jean de Tournes, 1558.

De 505: Ruard Tapper, *Declaratio articulorum Facultatis Theologiae Lovaniensis*, Lvgdvni, Mauricius Roy, Ludovicus Pesnot, Mathias Bonhomme, 1554.

De 515,1-2 adl.: Franciscus Turrianus (De Torres), *Defensio locorum Sacrae Scripturae de Ecclesia Catholica et Episcopo Romano*. [Liber primus], Coloniae, Arnold Birckmann haeredes, Gottfried Kempen, 1580; Franciscus Turrianus (De Torres), *Defensio locorum Sacrae Scripturae de Ecclesia Catholica et Episcopo Romano*. [Liber secundus], Coloniae, Arnold Birckmann haeredes, 1580.

De 562,1-2 adl.: Petrus Soto, *Assertio catholicae fidei*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1557; Petrus Soto, *Defensio catholicae confessionis*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1557.

De 569-a: Melchior Cano (Canus), *De locis theologicis libri duodecim*, Lovanii, Servatius Sassenus, Arnoldi Birckmanni haeredes, 1564.

De 573,1-6 adl.: Stanisław Hozjusz, *Iudicium et censura*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1565; Franciscus Balduinus (Baudouin), *Responsio ad Calvinum et Bezam pro Francisco Balduino*, Coloniae, Werner Richwin, 1564; *Defensio Religionis et Regis*, Parisiis, s.t., 1563; Eugenius IV Papa, Carolus V Imperator, *Doctrina de Septem Sacramentis*, Lovanii, Hieronymus Wellaeus, VI 1564; Benedykt Herbest (Herbestus Neapolitanus), *Synodica oratio*, Nysa, Jan Creutziger, non ante 26 X 1564; Marcin Kromer, *Oratio in Synodo Cracoviensi*, Moguntiae, Franz Behem, III 1550.

De 584: Diego Paiva de Andrada, *Defensio Tridentinae Fidei Catholicae*, Ingolstadt, David Sartorius, 1580.

De 589: David Chytraeus, *De morte et vita aeterna*, Witebergae, Johann Krafft haeredes, 1583.

De 603: Jodocus (Josse) Ravensteyn, *Confessionis confutation*, Lovanii, Petrus Zangrius, 1567.

De 625: Matthias Bredenbach, *Anthyperaspistes*, Coloniae, Gerwinus Calenius, Iohannis Quentell haeredes, 1568.

De 631: Ioannes Fabri (Cussius), *De missa evangelica*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1556.

De 656: Gregorius de Valentia, *Apologia de Missae Sacrificio*, Ingolstadt, David Sartorius, 1581.

De 683: Ioannes Fisher, *Assertionum regis Angliae de Fide Catholica defensio*, Parisiis, Sébastien Nivelles, 1562.

De 691: Prosper Tiro (Lucentius) Aquitanus, *Opera*, Coloniae, Hero Alopecius (Fuchs), 1540.

De 692: Ioannes a Via, *Ecclesiae Catholicae Sacrificii defensio et assertio*, Coloniae, Maternus Cholinus 1570.

De 713,1-2 adl.: Stanisław Sokołowski, *De verae et falsae Ecclesiae discrimine*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1584; Stanisław Sokołowski, *Contiones quattuor*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1583.

De 802,1-2 adl.: Thomas de Aquino, *Summa contra gentiles*, Coloniae, Henricus Quentell, 31 VIII 1501; Thomas de Aquino, *Quaestiones de duodecim quodlibet*, Coloniae, Henricus Quentell, 1501.

De 825,1-3 adl.: Cornelius Loos, *Duellum fidei et rationis*, Moguntiae, Caspar Behem, 1581; Franciszek Agricola, *De coniugio et coelibatu sacerdotum*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1581; Cornelius Loos, *Urbis et orbis defensio*, Moguntiae, Caspar Behem, 1581.

De 837,1-2 adl.: Vigilius (episcopus Tridentinus), *Opera*, Coloniae, Arnold Birckmann haeredes, 1555; Georgius Cassander, *Commentarius de duabus in Christo naturis et unica hypostasis*, Coloniae, Arnold Birckmann haeredes, 1555.

De 843,1-2 adl.: Caspar Peucer, *De praecipuis divinationum generibus*, Witebergae, Johann Krafft, 1 IV 1553; Carolus Stephani, *De re hortensi*, Lvgdvni, Sébastien Gryphius, 1536.

De 866,1-2 adl.: Cornelius Loos, *Spiritus vertiginis utriusque Germaniae*, Moguntiae, Caspar Behem, 1582; Gerardus Rodolphus, *De litteris canonicis*, Coloniae, Gerwinus Calenius, Iohann Quentell haeredes, 1582.

De 869,1-2 adl.: *Controversiarum explicationes in Collegio Posnaniensi*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1585; Nicolaus Sander, *De iustitia Britannica*, Ingolstadt, David Sartorius, 1585.

De 883: Tertullianus, Vincentius Lirinensis, Edmundus Campianus, *Tres Catholicae fidei testes*, Coloniae, Johann Quentell haeredes, 1594.

De 912,1-2 adl.: Franciscus Turrianus (De Torres), *Contra epistolam Antonii Sadeelis*. Liber III, Ingolstadt, David Sartorius, 1581; Franciscus Turrianus (De Torres), *Contra epistolam Antonii Sadeelis*. Liber I-II, Ingolstadt, Wolfgang Eder, 1583.

De 2054,1-2 adl.: Salvianus, *De vero iudicio et providentia Dei*, Romae, Paulus Manutius, 1564; Eucherius, *Commentarii in Genesim et in Libros Regum*, Romae, Paulus Manutius, 1564.

Dp 60: Jakub Górski, *Animadversio sive Crusius*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1586.

Dp 65,1-5 adl.: Erasmus Roterodamus, *De sarcienda Ecclesiae concordia*, Strasburg, Nicolaus Faber, X 1533; *Biblia: Proverbia Salomonis. Paraphrasis Ioannis Campensis*, [Cracoviae, Florian Ungler, non ante 1534]; Ioannes Campensis, *Commentariolus in Divi Pauli Epistolas ad Romanos et Galatas*, Cracoviae, Maciej Scharfenberg, 1534; Ioannes Eck, *Enchiridion locorum communium Adversus Lutheranos*, Cracoviae, Hieronim Wietor, 1525; Samuel Rabbi Maroccanus, *Epistola contra Iudaeorum errores*, Strasburg, Johann Herwagen, 4 VII 1523.

Dp 247: Piotr Skarga (Pawęski), *Artes duodecim sacramentariorum*, Vilnae, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, 1582.

Dp 309: Andrzej Patrycy Nidecki, *De Ecclesia vera et falsa*, Cracoviae, Łazarzowa Drukarnia, 15 V 1583.

Dp 336: Antonius Possevinus, *Notae Divini Verbi*, Posnaniae, Jan Wolrab, 1586.

Dp 339a,1-2 adl.: Stanisław Hozjusz, *Opera omnia*, T. 1-2, Coloniae, Maternus Cholinus, 1584.

Fb 6,1-10 adl.: Carolus V, *Formula Reformationis*, Francofordiae ad Oderam, Nicolaus Wolrab, non ante 9 VI 1548; Carolus V, *Interim*, Francofordiae ad Oderam, Nicolaus Wolrab, [1548]; Geogrius Sabinus, *Caesares Germanici*, Witebergae, Georg Rhau, 1532; Ioannes Bellaius et alii, *Oratio de sententia Christianissimi Regis*, Parisiis, Robertus Stephanus, 1544; Hilarius Bartelephus, *Epitaphia in funere Mercurini Cardinalis Gattinarae*, Antverpiae, Ioannes Grapheus, 1531; Antoni Wrancius, *Gratulatio in nuptiis Sigismundi Augusti Regis Poloniae*, Cracoviae, Hieronim Vietor, 25 V 1543; Georgius Logus, *Epigrammata aliquot Cracoviae lusa*, Cracoviae, Hieronim Vietor, 3 II 1540; Adamus Silesius Schrötherus, *Salinarum Vielicensium description*, Cracoviae, Łazarz Andrysowic, 1553; [Smalcaldienses], *Causae quare Synodum indictam a Romano Pontifice recusarint profitentes puram Evangelii Doctrinam*, Witebergae, Georg Rhau, 1537; Reginald Pole, *De Pace*, Romae, Antonius Bladus, 1555.

Fb 103,1-4 adl.: Albert Krantz, *Ecclesiastica Historia sive Metropolis*, Basileae, Iohann Oporinus, III 1568; Laurentius Campeggi, *Reformatio cleri Germaniae*. Valentinus de Teutleben, *Statuta synodalia Hildesemensia. Formula vivendi canonicorum*, Coloniae, Aedes Quentellianae, IX 1539; *Formula: ad quam visitatio intra Dioecesim Coloniensem exigitur*, Coloniae, Officina Quenteliana, X 1536; Beatus Rhenanus, *Rerum Germanicarum libri tres*, Basileae, Hieronymus Froben, Nicolaus Episcopius, III 1551.

Fb 105,1-4 adl.: Thomas More, *Omnia Latina opera*, Lovanii, Jean Bogard, 1565; Beatus Rhenanus, *In Caium Plinium*, Basileae, III 1526; *Libellus in quo rationes praecedendi explicantur*, S.l.t.a.; *Rationes praecedendi*, S.l.t., non ante 1562.

Fb 107: Gabriel Prateolus, *De vitis, sectis et dogmatibus omnium haereticorum*, Coloniae, Gerwinus Calenius, Johann Quentell haeredes, 1569.

Fb 117,1-4 adl.: Conradus Brunus, *De seditionibus libri tres*. Ioannes Cochlaeus, *De seditiosis appendix triplex*, Moguntiae, Franz Behem, 1550; Ioannes Cochlaeus, *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri*, Moguntiae, Franz Behem, 1549; Carolus V, *Formula Reformationis in Comitibus Augustanis ad deliberandum proposita*, Moguntiae, Ivo Schoeffer, [1548]; Carolus V, *Interim. Declaratio quomodo in negotio religionis vivendum est*, Moguntiae, Ivo Schoeffer, 1549.

Fb 118: Wilhelm Eisengrein, *Centenarii XVI adversus novam Historiam Ecclesiasticam Centenarius I*, Ingolstadt, Alexander et Samuel Weissenhorn, 1566.

Fb 371,1-2 adl.: Eusebius Caesariensis et alii, *Chronicon*, Basileae, Heinrich Petri, III 1536; Mutius Huldreich, *De Germanorum prima origine etc. Libri Chronici*, Basileae, Heinrich Petri, VIII 1539.

Sd 129: Marcin Kromer, *Polonia: siue de origine et rebvs gestis polonorum libri XXX*, Coloniae, In Officina Birckmannica sumptibus Arnoldi Mylii, 1589.

Sd 480: Antonius Königstein (Broickwy), *Postillae Epistolarum et Evangeliorum. Pars hiemalis*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1558.

Sd 596: Marcin Kromer, *Polonia: siue de origine et rebvs gestis polonorum libri XXX*, Coloniae, In Officina Birckmannica sumptibus Arnoldi Mylii, 1589.

Sd 643: *Missale Varmiense*, Cracoviae, In Officina Typographica Lazari, 1587.

II-3115/1-3: *Agenda sacramentalia, ad usum Dioecesis Varmiensis accommodate*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1574; *Agenda caeremonialia, ad usum Dioecesis Varmiensis accomodata*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1578; *Passio Domini nostri Iesu Christi... usui Dioecesis Varmiensis accommodate*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1578.

Bibliografia

Bender J., *Geschichte des braunsberger Buchhandels und Bücherdrucks in früherer Zeit bis gegen Ende des vorigen Jahrhunderts, nebst bibliographischen Notizen über die in Braunsberg erschienenen Bücher*, „Der Neuen Perussischen Provinzial-Blätter dritte Folge” 1865, Bd. 10, s. 421-478.

Bodniak S., *W oficynie „architypografa”*. *Rzecz o kłopotach Januszowskiego*, „Silva Rerum” 5 (1930), s. 138-143.

Borawska T., *Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 44-81.

Chlebus E., *Dawne intronigatorkstwo warmińskie – stan badań i postulaty badawcze*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy*

przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 84-105.

Domański Cz., Kowaleski J.T., *Elementy prawoznawstwa w dziełach historycznych Marcina Kromera*, „Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician” 66,2 (2021), s. 39-50.

Garwoliński T., *Charakterystyka opraw starych druków Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Zbiory polskie*, red. A. Wagner, współpr. D. Ryszkowska-Mirowska, A. Mazerska, Toruń 2020, s. 227-255.

Garwoliński T., *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 132-189.

Garwoliński T., *Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Cor Dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565-2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 471-502.

Garwoliński T., *Ślady działalności oficyn jezuickich w Wilnie i Braniewie na przełomie XVI i XVII wieku w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie jako przykład procesów integracyjnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 113 (2020), s. 91-118.

Garwoliński T., *Wspólne dziedzictwo. Ekslibrisy i inne znaki własnościowe ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 1 (2014), s. 31-44.

Garwoliński T., *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach współfinansowanych przez Samorząd Olsztyna*, Olsztyn 2016.

Garwoliński T., Kamiński K., *Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (2021), s. 113-131.

Gigilewicz E., *Herby biskupów warmińskich*, Lublin 2001.

Hajdukiewicz L., *Nidecki Patrycy Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977, s. 713-717.

Kawecka-Gryczowa A., *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV-XVI*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983.

Kiliańczyk-Zięba J., *Listy Tomasza Tretera do Szymona Rudnickiego w sprawie introligatorów i księgarzy braniewskich Hansa i Tobiasa Bretnerów (1606, 1609)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2022 (w druku).

Kiliańczyk-Zięba J., Gara K., *Listy Jana Januszowskiego do Marcina Kromera i Tomasza Płazy dotyczące produkcji „Missale Varmiense” (1587) w Drukarni Łazarzowej*, „Terminus” 20,3 (2018), s. 383-401.

Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w okresie rządów biskupa Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2012), s. 441-457.

Kopiczko A., *Hindenberg (Hindenburgius) Henryk*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 90-91.

Kopiczko A., *Kromer Sebastian*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 135.

Laucevičius E., *XV-XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976.

Marchwiński R.T., *Geografia Polski Marcina Kromera*, Bydgoszcz 1997.

Marchwiński R.T., *Spoleczna geneza „Polonii” Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3-4 (1988), s. 249-261.

Marchwiński R.T., *Ze studiów nad redakcjami „Polonii” Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2-3 (1994), s. 183-202.

Natoński B., *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003.

Nowak W., *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574-1939)*, red. W. Nowak, Olsztyn 1999, s. 7-38.

Obłąk J., *O początkach kolegium jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*, „*Studia Warmińskie*” 5 (1968), s. 5-42.

Partyka J., *Szesnastowieczny marketing polityczny, czyli o tym, jak Marcin Kromer i Jan Krasiński przedstawiali swój kraj Henrykowi Walezjuszowi*, w: *Retoryka wizerunku medialnego*, red. A. Budzyńska-Daca, A. Kampka, K. Molek-Kozakowska, Warszawa 2016, s. 66-82.

Szorc A., *Andrzej Batory*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 183-192.

Szorc A., *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn, 2008, s. 169-182.

Wagner A., *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.

Wojtkowski J., *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera*, „*Studia Warmińskie*” 26 (1989), s. 35-46.

Wójcik E., *Piotr Lombard*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, k. 678-681.

Streszczenie

Niniejsze opracowanie ma na celu przybliżenie losów pozostałości biblioteki biskupa warmińskiego Marcina Kromera po śmierci jego właściciela, określenie tematyki i autorów gromadzonych książek, kwestie edytorskie niektórych z nich oraz analizę opraw, ze szczególnym uwzględnieniem superekslibrisów. W księżnicy Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie zachowało się 112 druków w pięćdziesięciu siedmiu woluminach. Wśród nich są agendy warmińskie i mszał, a także najważniejsze dzieło historyczne Kromera, którym jest *Polonia*.

Słowa kluczowe

Marcin Kromer, stare druki, badania proveniencyjne, kontrreformacja